

УДК 94(477)«192»:338.43:[334.722+334/73]
DOI: 10.31651/2076-5908-2019-1-55-65

ОЛЯНИЧ Валентина Володимирівна
доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри соціально-
економічних дисциплін
Харківської гуманітарно-педагогічної
академії,
Orcid ID: 0000-0002-7880-6579
e-mail: valentina.olyanich@gmail.com

СТАНОВИЩЕ РОБІТНИКІВ ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті досліджені чисельність робітників цукрових заводів та плантацій, соціальні та економічні особливості їх найму, кваліфікація та плінність кадрів. До відміни кріпосного права основну масу робітників склали кріпаки, а після - наймані робітники. Зростаюче малоземелля і безземелля селян було запорукою дешевизни робочої сили цукрової промисловості. Фах робітники здобували переважно шляхом учнівства на цукрозаводах. Кваліфіковані та досвідчені постійні робітники мали порівняно високу оплату проці, одночасно чорнороби і сезонні робітники, отримували заробітну плату, яка не покривала річних потреб їх родин.

Ключові слова: цукрові заводи, цукрові плантації, наймані робітники, умови праці, сезонна праця, кваліфіковані робітники, дешева робоча сила.

Постановка проблеми. Цукрова промисловість тісно пов'язана з багатьма іншими галузями народного господарства, такими як машинобудування, текстильна, хімічна, паливна промисловість, оскільки вимагає для свого розвитку обладнання і машин, палива і вапна, мішковини та інших матеріалів. Тим самим цукровики стимулюють розвиток цих галузей промисловості. Цукрові заводи сприяють економічному піднесенню сільських, районів, дають роботу багатьом сільським мешканцям. Виробництво цукру надзвичайно корисне для народного господарства країни. Не випадково наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. цукор називали білим золотом України, а цукрову промисловість - віссю, навколо якої оберталася все господарське життя лісостепової смуги України, зокрема і Лівобережжя.

На світовому ринку панує жорстка конкурентна боротьба між виробниками цукру. В умовах відносного перевиробництва цього продукту всі країни-виробники закривають свої ринки і продають цукор на внутрішньому ринку по ціні значно вище світової. Це чиниться для того, щоб зробити виробництво цукру із цукрового буряка вигідним для вітчизняних заводів. Так, виробництво цукру із тростини вдвічі дешевше, ніж виробництво із буряка. Цукру із тростини у світі виробляють 60%. Тому всі країни, що виробляють цукор із буряка, захищають свій внутрішній ринок високими митними бар'єрами, системою квотування, гарантіями збуту і цін тощо. Невикористання цих заходів регулювання ринку в незалежній Україні призвело до катастрофічного скорочення виробництва цукру 1 (за період 1992–1998 рр. з 6 млн т до 2 млн т пересічно за рік). Це означає втрату експортного потенціалу, різке погіршення кон'юнктури внутрішнього ринку. Тому державне регулювання ринку цукру в нашій державі є об'єктивно необхідним. Головна функція такого регулювання полягає в тому, щоб зробити виробництво цукру із буряка вигідним для вітчизняних цукроварів.

Наприкінці ХІХ ст. у вітчизняній цукровій промисловості теж складалася подібна ситуація з виробництвом і збуту цукру, ціни на який впали нижче собівартості. Щоб врятувати тоді вітчизняну цукрову промисловість уряд вдався до жорсткого квотування

(нормування) виробництва цукру і регулювання цін на нього в середині країни (закон від 20 листопада 1895 р.). Ці заходи позитивно вплинули на розвиток вітчизняного цукровиробництва. Завдяки цьому на початку ХХ ст. Україна (у складі Російської імперії) стала одним із головних виробників цукру у Європі, український цукор успішно конкурував на зовнішніх ринках із цукром інших країн, цукрова галузь промисловості процвітала. Питання розвитку цукрової промисловості важливо досліджувати задля досвіду та дискусії у контексті сьогодення.

Історіографія дослідження. Історію вивчення вітчизняної цукрової промисловості кінця ХІХ – початку ХХ ст., зокрема і на Лівобережній Україні необхідно розділити на кілька етапів, кожний з яких якісно відрізняється один від одного.

Перший етап – це кінець ХІХ ст. – 1917 р., коли авторами досліджень про цукрову промисловість були її сучасники – спеціалісти цукровиробництва, економісти, пайщики акціонерних товариств цукро заводів тощо. Передусім потрібно назвати загальні праці про розвиток цукрової промисловості у Російській імперії М.О. Толпигіна, М.Ю. Цехановського, Х.М. Лебідь-Юрчика та інших. Новий етап у вивченні вітчизняної цукрової промисловості розпочався після 1917 р, і продовжувався до початку 30-х років ХХ ст. Першою такою роботою, мета якої показати значення цукрової промисловості для України – невеличка праця І. Фещенка-Чопівського, одного із членів Центральної Ради, на засіданні якої він і прочитав свою доповідь. Найкращим дослідженням з історії виникнення і розвитку цукрової промисловості в Україні у ХІХ ст. є відома праця К.Г. Воблого. У його роботі розглядається зародження цукробурякової промисловості, промисловий переворот у цій галузі, головні показники розвитку заводів, торгівля цукром, становище робітників та службовців, урядова політика в галузі цукрової промисловості тощо. Певну інформацію про стан цукрової промисловості напередодні 1917 р. можна отримати із спеціальних праць по технології цукровиробництва – І.Б. Мінца, Г.С. Лиховицера, С.А. Клейбса, А.С. Рейсера, М.Д. Зуєва, де описується технологія виробництва цукру і автори подають різноманітні відомості з цукровиробництва.

У другій половині 50-х – напр. 80-х років ХХ ст виокремлюються праці, присвячені вивченню політики самодержавства в галузі промисловості, утвердження та розвиток капіталізму в країні, формування фінансового капіталу та індустріальний розвиток Російської імперії до 1917 р., роль монополій у вітчизняній економіці тощо. Це роботи І.Ф. Гиндіна, Н.С. Киняпіної, П.П. Риндзюньського, В.І. Бовикіна, Я.І. Лівшина, О.П. Погребинського, І.В. Маєвського, О.Л. Сидорова та інших. У 60-х – 80-х роках з'явилися праці М.В. Прожогіна, Л.Е. Раковського, Т.П. Демченка, де йде мова про формування кадрів робітників та підготовку технічних кадрів для цукрової промисловості. Таким чином, у порівнянні з попереднім періодом, вітчизняна історіографія в другій половині 50-х – 80-х роках добилася значного поступу у вивченні дореволюційного минулого цукрової промисловості.

З кінця 80-х років ХХ ст. розпочався новий етап у розвитку вітчизняної історіографії. У серпні 1991 р. Україна стала самостійною державою. Під новим кутом зору, звільнені від пут компартійної цензури, почала розглядатися історія нашої країни, зокрема і той період, коли економіка розвивалась в рамках ринкових, товарно-грошових відносинах.

В історіографії 90-х років ХХ ст. переглядаються і погляди радянських істориків на діяльність промисловців. Від різко негативної оцінки капіталістів, як експлуататорів, характерної для літератури радянської епохи, такі дослідники, як Л.Е. Раковський [1], В.І. Марочко [2], А.С. Заєць [3], В. В. Калініченко [4] перейшли до висвітлення ролі підприємців в організації виробництва, фінансування ними закладів культури, освіти тощо. Вагомий внесок зробили сучасні дослідники початку ХХІ ст., особисто О.П. Реєнт [5], В.А. Смолій [6], М.М. Москалюк [7], Д.І. Юрченко [8], Н. Й. Романюк [9], Р. В. Буравченко [10] продовжували досконально вивчати цукробурякову промисловість, але період розвитку

втчизняної цукрової промисловості наприкінці XIX – на початку XX століття потребує подальшого дослідження.

До зарубіжної історіографії варто віднести праці російських дослідників Л.І. Абалкіна [11], Є.П. Хорькової [12], які висвітлюють загальні питання цукрової промисловості. Цікава польська історіографія таких дослідників як З. Лукавського [13], А. Єзерського [14] у працях яких відображаються аспекти підприємницької діяльності періоду, що досліджується.

Особливості господарського життя та підприємництва німецьких колоністів відображаються у працях істориків С. Ніккеля [15], Н. Арндта [16], Б. Праксенталера [17]

Мета дослідження – показати становище робітників у цукровій промисловості на Лівобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. в умовах державного регулювання розвитку цієї галузі.

Хронологічні рамки дослідження – кінець XIX – початок XX ст. Точніше, це період від прийняття закону від 20 листопада 1895 р. про нормування виробництва і збуту цукру, що розпочав період державного регулювання ринку цукру у державі, до Лютневої революції 1917 р., коли розвиток цукрової промисловості, як і доля всієї країни різко, змінився.

Територіальні рамки роботи – Полтавська, Харківська і Чернігівська губернії в дореволюційних межах.

Основний виклад матеріалу. Будь-яке промислове виробництво не можливе без робітників. Передусім, необхідно визначитися із чисельністю робітництва, що мали уяву про питому вагу пролетаріату, зайнятого у цукровій промисловості лівобережного регіону і України в цілому.

В історіографії панує цифрове різноголосся відносно чисельності робітничого класу наприкінці XIX – на початку XX ст. Причин цього явища кілька. Так, частина дослідників при підрахунках не завжди вказують про яких робітників йде мова (всіх пролетарів, чи робітників ценової, фабрично- заводської промисловості; індустріальний, промисловий чи сільськогосподарський пролетаріат). При цьому, як правило, дослідники, якщо і вказують, що мова йде про індустріальний або промисловий пролетаріат, то не вказують, які саме загони робітничого класу маються на увазі. Ця неохайність у дефініціях є першою причиною цифрової плутанини. Друга причина полягає у тому, що у роботах здебільше відсутня мотивація, чому саме дослідник опирається на дане джерело. Це інколи приводить до того, що в одній і тій же монографії на різних сторінках зустрічаються різні цифри про чисельність робітників за один і той же рік. Окрім того, джерельний аналіз виявив, що в деяких роботах підрахунки стосуються тільки робітників цукробурякових заводів і не враховані пролетарі, зайняті на рафінарнях, хоч з контексту монографії виходить, що мова йде про робітників всіх цукрових заводів. Тому виникла потреба спинитися на аналізі джерел про чисельність робітничого класу в країні наприкінці XIX – початку XX ст., зокрема у цукровій галузі промисловості.

Чисельність і склад робітників можна підрахувати на основі даних Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. [18]. Але у цьому джерелі робітники цукрової промисловості об'єднані з працівниками інших галузей харчової промисловості, що унеможливило використання цих даних для підрахунків пролетарів цукрових заводів.

Незадовільний стан фабрично-заводської статистики не дав можливості складачам матеріалу урядової комісії 1901 р. підрахувати загальну чисельність промислового пролетаріату, зокрема і в українських губерніях. Ці ж матеріали, дані яких використовуються у деяких роботах, не містять відомостей про розподіл робітників по галузям промисловості, отже непридатні для використання у цьому дослідженні.

У 1882 р. у Російській імперії виник інститут фабричних інспекторів. У результаті, з 1884 р., офіційна фабрично-заводська статистика розпочала щороку обстежувати кількісний та стативо-віковий склад робітників, а починаючи з другої половини 80-х років XIX ст. ми маємо цінне джерело відомостей про робітників цукроварень – звіти фабричних

інспекторів. Майже одночасно, з початку 80-х років XIX ст., з'явилися щорічники по цукровій промисловості Російської імперії під редакцією М.О. Толпигіна і щорічники статистики виробництв, обкладених акцизом. Ці джерела і є найголовнішими при визначенні чисельності, вікового і статевого стану робітників цукрової промисловості наприкінці XIX – на початку XX ст.

Так, у щорічниках по цукровій промисловості Російської імперії під редакцією М.О. Толпигіна облік праці проведено з розрахунку на 1000 берківців переробленого буряка і на 100 пудів виробленого цукру. На основі цього підраховувалися загальне число витрачених робочих днів по всіх цукроварнях за рік, а пересічне число річних робітників визначено з розрахунку, що кожний робітник виробив 240 днів протягом року. У щорічниках показано також загальну грошову суму, що її виплатили всі цукробурякові заводи за роботу, проте кількісного обліку витрати робочої сили на ці роботи не зроблено.

Методика оброблення первісних матеріалів у щорічниках статистики виробництв, обкладених акцизом дещо інша, ніж у щорічниках під редакцією М. О. Толпигіна. Облік тут проведено не з розрахунку на 1000 одиниць переробленої сировини та виробленого цукру, а в абсолютних цифрах і подано окремо чисельність чоловіків, жінок та підлітків. Цифри загальної витрати праці в днях тут вищі на 20 % ніж у щорічниках під редакцією М. О. Толпигіна. Це означає, що особливі відрядні роботи тут теж показані у робочих днях, тим часом як у М. О. Толпигіна їх подано лише загальною сумою у карбованцях. Пересічне число робітників за рік у матеріалах щорічників теж майже на 30 % вище ніж у М. О. Толпигіна. Окрім зазначених розходжень у робочих днях, через відрядні роботи, вплинули на розрахунки і різні методики щодо встановлення пересічної цифри: у М. О. Толпигіна число вироблених за рік днів бралось 240, а за статистикою виробництв, складених акцизом, воно близько до 200, що, між іншим, ближче відповідає сезонному характеру праці на цукрозаводах.

Матеріали фабричної інспекції показують чисельність робітників на цукрозаводах дещо вищу ніж статистика виробництв, обкладених акцизом (в середньому на 10–15 %). Фабрична інспекція пояснювала коливання у чисельності робітників неточним обліком робітників на заводах. Інспектори вказували, що багатьох з тих, хто працював при заводах, але не будучи безпосередньо зв'язаними з виробництвом, заводоуправління не включали у відомості про робітників [19, 2]. Адже це були робітники при заводських економій, які здійснювали підвіз буряків з поля на завод, відвозили жом і патоку із заводу тощо. Вони повинні бути враховані в групі сільськогосподарських робітників, що обслуговували цукроварні, але безпосередньої участі у заводському виробництві не приймали і органічно вливалися у ту групу робітників, які працювали на бурякових плантаціях та інших роботах у при заводських економіях

За період 1894 – 1914 рр. кількість робітників на цукрових заводах непинно зростала. А кількісний вклад робітничого класу прямо пропорційно залежить від умов розвитку промисловості. Адже, якщо галузь не розвивається, занепадає, то кількість робітників кількісно зменшується. Зокрема, за вказані роки кількість робітників цукроварень на Полтавщині зросла майже в 9 разів (з 496 до 4230 осіб), на Харківщині вдвічі (з 8613 до 17726 осіб), на Чернігівщині в два з половиною рази (з 3637 до 8852 осіб). Отже, найдинамічніше кількість робітників-цукроварів наприкінці XIX – на початку XX ст. збільшилася на Полтавщині. Це безпосередньо пов'язане з інтенсивним будівництвом там нових цукроварень впродовж досліджуваного періоду. В цілому на Лівобережжі за 1894 – 1914 рр. кількість робітників на цукроварнях зросла з 12746 до 30808 осіб, або в 2,5 рази. Це значно швидший тем приросту, ніж у сусідньому Правобережжі, де за ці роки кількість пролетарів-цукровиків зросла в 1,7 рази. Загалом на Україні зріст відбувся в 1,8 разів. У 1913-1914 рр. на цукрових заводах Лівобережжя працювало 27,8 % робітників-цукроварів України, а в Україні 83 % всіх робітників цукрової промисловості Російської імперії [20].

У зв'язку з концентрацією промисловості наприкінці XIX – на початку XX ст. посилювався і процес концентрації робітництва на цукрових заводах. У цей період Російська імперія щодо концентрації робітників на великих підприємствах йшла попереду всіх інших країн світу. У Росії в 1914 р. на фабрично-заводських підприємствах з числом робітників понад 500 осіб було зосереджено 56,5 % всіх робітників, а в Україні 46,3% [21, 25].

На цукрових заводах Російської імперії з числом робітників понад 500 осіб в 1913-1914 році працювало 61,6 % всіх пролетарів галузі, а в Україні – 64,2%. Тобто концентрація робітництва у цукровій галузі була вища ніж в середньому по країні. При цьому 30,5 % робітників-цукровиків України працювали на заводах-гігантах, з числом працюючих понад 1000 осіб на кожному.

Потрібно зазначити, що процес концентрації робітників на цукроварнях був обмежений умовами самого виробництва: цукробурякова (сировинна) база не повинна була надто далеко розміщуватися від заводу, тому його переробні потужності мимоволі обмежувалися. Виняток становили рафінадні заводи. Саме вони і були найбільшими підприємствами у галузі і з найбільшою концентрацією робітництва.

Так, на Павлівському (Сумському) рафінадному заводі Харківської губернії в 1913 р. працювало 2150 робітників, на Тростянецькому рафінадному в Охтирському повіті на Харківщині в тому ж році – 1845 робітників, на Корюкінському рафінадному в Сосницькому повіті на Чернігівщині – 2600 пролетарів, на Хутір-Михайлівському рафінадному в Глухівському повіті на Чернігівщині – 1960 робітників. Ці велетні цукровиробництва по концентрації робітників стояли в одній шерензі з найбільшими машинобудівними заводами Харкова.

В цілому рівень концентрації робітництва на цукроварнях Лівобережжя з числом робітників понад 500 осіб у 1913 р. становив 65,1 %. Це вищий рівень ніж на Правобережжі, де цей показник складав 63,8 %.

Підрахунок кількості наймитів на плантаціях цукрового буряка річ складна. Вищезазначені джерела не містять жодної інформації про цю категорію робітників. Статистичні дані відсутні в першу чергу тому, що робітники на плантації здебільше наймалися поденно, а тому облік у бурякосіючих господарствах йшов не в робітниках, а в робочих днях. Так, практикою початку XX ст. встановлено, що на обробіток однієї десятини буряка потрібно було виставити таку кількість праці: на оранку, боронування, посів – 10 робочих днів; на шарування – 10 робочих днів; на проривку – 35 робочих днів; на перевірку і прополювання – робочих днів; на просапування і прополювання – 15 робочих днів; на копання буряка і возовицю на завод – 70 робочих днів. Разом – 165 робочих днів [22, 15].

Знаючи кількість засіяних десятин, отримаємо кількість зайнятих на плантаціях наймитів. У 1914 р., не рахуючи селянських посівів, на Лівобережжі було 71,6 тис. дес. посіву буряка. Отже, на їх обробіток було витрачено 11 млн 814 тис. робочих днів. Оскільки роботи на плантаціях продовжувалися 150-180 днів, то виходить, що на плантаціях працювало від 65 до 78 тис. наймитів. Звісно, це дуже приблизні розрахунки. Дослідник Л.Е. Раковський [1] наводить розрахунки, що на обробіток буряка потрібно пересічно на 32 % менше робочого часу, ніж на переробку зібраного врожаю. Якщо виходити із цих розрахунків, то тоді обробляли посіви цукрового буряків на Лівобережжі у 1914 р. щонайменше 52 тис. осіб. Ця цифра близька до цифри 65 тис., якщо виходити з того, що роботи на плантаціях проводилися, в середньому, впродовж 150 днів.

У Тростянецькому маєтку Л. Є. Кеніга, що у Охтирському повіті на Харківщині, на початку XX ст. на 1 дес. ріллі пересічно витрачалося 73,0 робочих днів на рік. Це було одне з найкращих при заводських бурякосіючих господарств не лише на Лівобережжі, але й в усій країні. Отже, 73 робочі дні це той мінімум, який потрібен для виконання всіх необхідних сільськогосподарських робіт в маєтку в перерахунку на 1 дес. ріллі. Відомо, що за станом на 1917 р. цукрові заводи лівобережних губерній мали 309,6 тис. дес. орних угідь. Отже, для їх обробітку потрібно було щороку мінімум 22 млн. 600 тис. робочих

днів, або 75 тис. робітників, вважаючи, що в цілому вони працювали по 300 днів на рік. Звичайно, робочих днів було менше, але в господарствах було чимало робіт, які доводилося виконувати і у неділю та святкові дні, тому ми беремо огульно 300 днів.

Отже, загальна чисельність сільськогосподарських робітників, які обслуговували цукрову промисловість на Лівобережжі на початку ХХ ст., за різними підрахунками становила від 52 до 78 тис. наймитів. Включаючи в це число 30 тис. робітників, зайнятих на цукроварнях, то гуртом це число складало від 82 до 108 тис. осіб.

Потрібно зазначити, що наші підрахунки напевно занижені, оскільки для всієї України деякі дослідники наводять цифру 800 тис. осіб. Враховуючи, що на Лівобережжя припадало приблизно четверта частина цукрових заводів та посівів цукрових буряків, то цукрова промисловість регіону мусила б давати роботу щонайменше 200 тис. робітників.

До відміни кріпосного права основну масу робітників на цукроварнях складали кріпаки. Праця ця була дуже виснажливою, а тому набула недоброї слави. Цукроварнями лякали селян як і рекрутчиною. Тому, після відміни кріпосного права, колишні закріпачені робітники цукроварень покинули їх і виникла проблема забезпечення цукрових заводів найманими робітниками.

Селянське малоземелля, податки, викупні платежі, злидні штовхали щороку десятки тисяч селян на заробітки поза межами власного господарства. Йшли на заробітки в різні місця, в тому числі і на цукрові заводи.

Власники цукроварень цілком щиро признавалися, що бажають мати справу більше із заможними робітниками, аніж із місцевими, бо їх легше прикріпити до заводу і тримати до кінця сезону. З цього погляду досить красномовно висловився один орендатор цукроварні на Харківщині: «Ми намагаємося наймати робітника з інших губерній, щоб він був далі від родичів і знайомих. У чужому краю робітник має більше страху, та й утікати йому все-таки нелегко без розрахунку, без одягу» [23, 39]. Окрім того, заможні робітники завжди збивали ціни на місцевому ринку праці через те, що агенти цукроварень їх вербували за безцінь, переважно в голодних, неврожайних, або погорілих селах.

Прийшли (завербовані) робітники були здебільше із північних (поліських) бідних повітів Чернігівщини і сусідньої Могилевської губернії. Вони наймалися на цукрозаводи південних повітів Чернігівщини. Так в опису Корюківських цукрозаводів Сосницького повіту за 1896 р. записано: «На цукробуряковому заводі на протязі виробництва (приблизно три місяці) працюють... місцеві селяни. Окрім того, наймається до 100 душ із Могилевської губернії». Сучасник зазначав: «Що стосується робочих рук, то у цьому відношенні Чернігівська губернія забезпечена краще всіх інших губерній, де розвинута цукрова промисловість. У зв'язку з малородючістю земель у повітах Мглинському, Новозибківському, Суразькому, частково Новгород-Сіверському, Кролевецькому і Сосницькому жителі цих повітів займаються відхожим промислом. Для робіт польових і на роботу в завод заводоуправління самі наймають місцевих робітників..., заводи, що знаходяться в межі губернії, вербують робітників... і із сусідніх губерній – Курської, Орловської, Полтавської».

На цукрові заводи Харківщини вербували робітників, здебільше, із сусідніх Курської та Полтавської губерній.

На цукроварні Полтавської губернії наймалися робітники із сусідніх повітів тієї ж губернії. Як зазначали кореспонденти губернського земства: «Ближній відхід на заробітки в межах губернії відбувається на цукробурякові заводи в село Линовці Пирятинського повіту і в село Шляхове Константиновградського повіту на Циглерівський завод».

Найм сезонних робітників здійснювався або безпосередньо заводоуправліннями через прикажчиків і комісіонерів, або через підрядчиків. Довірена від заводу особа - прикажчик або комісіонер отримував на руки гроші для задатків і відправлявся в інші повіти або губернії наймати по селах майбутніх робітників цукроварень.

Агент заводу, з'явившись у село, передусім звертався у волосне правління і давав старшині та писарю хабарі. Відповідно «підмазувалися», в разі потреби, й інші представники місцевої влади. Потім йшли в хід могоричі і обіцянки доброї роботи всім найнятим. Такою підготовкою значно спрощувалася робота по найму.

Волосна та сільська адміністрація всіляко сприяла наймачам: під загрозою негайного стягнення податків та недоїмок всілякі коливання селян припинялися необхідну кількість робітників вербували. У волосному правлінні укладалася формальна угода, агенти цукроварень забирали у завербованих паспорти і видавали їм аванси. Задатки (аванси) видавалися від одного до двомісячного заробітку, пересічно до 10 крб. на завербованого. В угоді зазначався термін найму, тривалість робочого дня, розмір заробітної плати тощо [24]. Найм відбувався для цукробурякових заводів на весь сезон виробництва, тобто на 3–4 місяці (вересень – грудень). На рафінадних заводах, де важко було витримати десяти-одинадцятимісячну виснажливу роботу, наймали робітників-сезонників на два терміни: від 1 вересня до 1 березня – зимова вахта, від 1 березня і до кінця сезону виробництва, як правило до 10 – 15 липня, літня вахта. При прибутті на завод всім завербованим робітникам видавали фабричні книжки.

Тільки у двох випадках дозволялося робітникові залишати роботу: коли вмирала його дружина (або у робітниці чоловік) і коли підприємство припиняло свою роботу більш як на сім днів. В усіх інших випадках залишення підприємства вважалося незаконним і каралося, крім великого штрафу, ув'язненням на строк до одного місяця. Такий порядок існував у Російській імперії до революції 1905 – 1907 рр. Під час революції положення про найм змінили: робітник міг звільнитися із заводу, попередивши заводоуправління за два тижні.

На початку ХХ ст. становище на ринку праці почало змінюватися: прийшли здалеку (завербовані) робітники стали коштувати власникам цукроварень дорожче ніж місцеві. Тому заводи стали переорієнтовуватися на місцеву робочу силу, питома вага завербованих поступово зменшувалася. Так, робітники Гутянського цукробурякового заводу, загальна чисельність яких у виробничий сезон в 1912-1913 р. складала 400 осіб, були майже виключно із селян Гут та навколишніх хуторів. В описі Ново-Биківського цукробурякового заводу Козелецького повіту Чернігівської губернії за 1900 р. записано: «Робоча сила тут місцева і при тому із п'яти поблизу розташованих сіл (не далі шести верств)... відходу на роботу в інші місця тут не існує, кустарні промисли мало розвинені і ця обставина штовхає населення, при необхідності, шукати заробітку на заводі. Недостачі у місцевих робітниках під час виробництва нема, навпаки, – пропозиції завжди переважають попит...» [25, 7].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. майже завжди на Лівобережжі при переліку сприятливих умов діяльності заводів джерела сповіщають серед інших дешевизну робочої сили, «близькість великих багатолюдних сіл, що дають майже достатній контингент недорогих місцевих робітників». Немає ніякого сумніву, що головною причиною, яка впливала на дешевизну місцевих робітників - це зростаюче малоземелля і безземелля навколишніх селян. Не маючи змоги прогодуватися з великого наділу землі, селяни змушені були йти на завод.

Спочатку місцеві жителі переважали серед кваліфікованих, постійних робітників заводу. Вони, як сповіщав очевидець, «вивчили на протязі багатьох років різні спеціальності під керівництвом заводських майстрів і механіків». З часом, коли, малоземелля посилилось, місцеві селяни стали витісняти прийшлих (завербованих) робітників і в некваліфікованій праці в заводах: пропозиції стали переважати попит.

Увесь склад робітників на цукроварнях, як правило, поділяли на дві основні групи. Одну групу, найбільшу за чисельністю, становили трудівники, які не мали спеціальності і їх використовували на різних роботах: підвезення буряків, вивезення жому, очищення казанів, навантаження в розвантаження камер, в буряківні, мийці, костопальні, при пакуванні цукру тощо. Ці чорнороби в джерелах їх називали просто «робітниками». Другу, значно меншу за чисельністю групу, склали кваліфіковані робітники, їх у джерелах називали «майстровими».

До складу майстрових зараховували: 1) апаратників, сатуратників, дифузійників, паровиків, пасбурників, машиністів і їх помічників (ці фахівці безпосередньо займалися виробництвом цукру); 2) монтерів, електротехніків, слюсарів, токарів, ковалів, ливарників, мідників, котельщиків, модельників, столярів, теслярів, колесників, бондарів, малярів, бляхарів (кровельщиків), римарів (шорників). Ці фахівці забезпечували виробництво цукру, усували всілякі неполадки під час роботи заводу і ремонтували підприємство та обладнання у міжсезонний період [26].

Чорноробів, в переважній більшості, наймали на завод на виробничий період (3-4 місяці на рік). Майстрових наймали як на час виробництва, так і на постійну роботу, залежно від фаху. При цьому, лише робітники-ремонтники (монтери, електротехніки, слюсарі, токарі, ковалі, ливарники, мідники, котельники тощо) мали на заводі роботу впродовж року. Апаратники, дифузійники, сатуратники, випарники тощо мали роботу тільки впродовж виробничого сезону, тобто на цукробурякових заводах 3-4 місяця на рік. Звісно, частину з них, у разі потреби, використовували на ремонтних роботах у міжсезонний період. Але більшість звільняли, щоб у наступний сезон знову найняти. Виникає питання: їх віднести до сезонних, чи постійних робітників? Це ж запитання стосується і чорноробів, особливо з числа місцевих жителів, що десятиліттями щосезону наймалися на один і той же завод. Дослідник М. В. Прожогін зарахував кваліфікованих робітників до постійних, а чорноробів – до сезонних робітників заводу, і на цій основі підрахував, що наприкінці XIX ст. постійні робітники на цукрозаводах становили 36,6% від всього загалу робітництва цієї галузі [27, 10]. Цілком зрозуміло, що це, як видається, помилкові підрахунки. Специфіка виробництва у цукровій промисловості передбачає циклічність виробництва. Отже, до постійних робітників потрібно віднести всіх працюючих, хто протягом двох і більше виробничих сезонів наймався на це виробництво. Більшість місцевих жителів десятиріччями працювали на одному заводі, як майстрові, так і чорнороби. Тому спробу окремих дослідників підрахувати відсоток постійних робітників на основі того, що вони цілорічно мали робити на цукробурякових заводах нам вважається помилковою. Інша справа рафінадні заводи, де виробничий сезон тривав 10-11 місяців, тобто майже рік. Там дійсно, можна беззаперечно віднести до постійних робітників тих, хто цілорічно працював на заводі

Працівники цукрової галузі регіону більше страждали не від розвитку капіталізму, а від його недорозвинутості. Ця недорозвинутість проявлялася у сваволі підприємців, архаїчний формах найму на роботу, оплати праці, забезпеченні техніки безпеки на виробництві, житлових та побутових умов, заборони на профспілкову діяльність до 1905 р. і переслідуванні профспілок після революції 1905 – 1907 рр. Кращі умови праці, житла, побуту на окремих заводах не впливали на загальну ситуацію у галузі.

Висновки. Робітники цукрових заводів формувалися як із прийшлих і місцевих жителів. Прийшли робітники переважали серед чорноробів, на сезонних роботах. Кваліфікована робітники були переважно із місцевих жителів. Фах вони здобули переважно шляхом учнівства на цукрозаводах, переймаючи навички праці від старших товаришів. Система професійно-технічної освіти в дореволюційні корі у цукровій галузі робила тільки перші кроки. До 1917 р. спостерігався великий відсоток неписьмених серед робітників-цукровиків, особливо у чорноробів та жінок.

Власники цукрових заводів мали один із найбільших прибутків у промисловості країни. Щоб тримати цукрову галузь на належній висоті, забезпечувати високу технологію виробництва, якість продукції, цукропромисловці не скупилися на порівняно високу оплату праці інженерно-технічному персоналу та вищим і середнім службовцям. Робітники-цукровари, особливо чорнороби і сезонні робітники, отримували заробітну плату, яка не покривала річних потреб їх родин. Без присадибних ділянок, без земельного наділу сезонники, чорнороби, та більша частина постійних робітників-цукроварів не могла б забезпечити собі прожитковий мінімум.

Працівники цукрової галузі регіону більше страждали не від розвитку капіталізму, а від його недорозвинутості. Ця недорозвинутість проявлялася у сваволі підприємців, архаїчний формах найму на роботу, оплати праці, забезпеченні техніки безпеки на виробництві, житлових та побутових умов, заборони на профспілкову діяльність до 1905 р. і переслідуванні профспілок після революції 1905 – 1907 рр. Кращі умови праці, житла, побуту на окремих заводах не впливали на загальну ситуацію у галузі.

Список використаної літератури

1. Раковський Л.Е. Цукрова промисловість України в 60-90-і роки XIX ст.: автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 1995. – 18 с.
2. Марочко В. І. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 217 с.
3. Заец А.С. Рынок сахара: проблемы теории и практики. – К., 1998. – 315 с.
4. Калініченко В.В. Історія українського селянства. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.
5. Реєнт О. П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 рр.) / Реєнт О. П., Сердюк О. В. – Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2011. – 365 с.
6. Економічна історія України: У 2 т. / ред. В. А. Смолій. – Т. 1. – К.: Ніка-Центр, 2011. – 696 с.
7. Москалюк М. М. Розвиток харчової промисловості на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2005. – 20 с.
8. Юрченко Д.Ю. Підприємницька, благодійницька та меценатська діяльність родини Харитоненків в другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2013. – 20 с.
9. Романюк Н. Й. Сільське підприємництво доби капіталістичної модернізації України: 1861-1914 рр. Дис. д-ра іст. наук: 07.00.01, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2014. – 400 с.
10. Буравченко Р.В. Історичні умови становлення та розвитку цукрової промисловості в Україні (XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2006. – 20 с.
11. Абалкин Л.И. Предпринимательство и предприниматели России: От истоков до начала XX века / Л. И. Абалкин. – Москва: РОССПЭН, 1997. – 344 с.
12. Хорькова Е.П. История предпринимательства и меценатства в России / Е.П. Хорькова. – Москва: ПРИОР, 1998. – 496 с.
13. Lukawski Z. Polskaw Rosji 1863-1914 / Z. Lukawski. – Wroclaw; Warszawa; Krakow; Gdansk: Zakład Narodowyim. Ossolińskich, Wydawn. Polskiej Akademii Nauk, 1978. – 229 s.
14. Jezierski A. Problemy rozwoju gospodarczego ziem polskich w XIX I XX w. / A. Jezierski. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1984. – 294 s.
15. Nickel S. DieDeutscheninWolhynien / S. Nickel. – Kiev, Charkow: Staatsverlag der nationalen Minderheiten der USSR, 1935. – 125 s.
16. Arndt N. Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Uberblick / N. Arndt. – Wiirzburg: Kraft Verlag, 1994. – 96 s.
17. Praxenthaler B. Anten-bestande uber Wolhyniendeutschen im Gebietsarchiv Schitomir / B. Praxenthaler. – Munchen: Osteuropa Institut, – 1995. – 101 s.
18. Численность и состав рабочих Украины по данным первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года // Статистика Украины. Серия III: Статистика промышленности и труда. – Харьков. 1922. – Т. 1, вып. 2, № 2. – С. 1–131.
19. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1908 г. – Санкт-Петербург, 1910.
20. Производства, обложенные акцизом (по данным статистики производств, обложенных акцизом Главного управления неокладных сборов и казенной продажи питей Министерства финансов за годы 1900 – 1914) // Статистика Украины. Серия III: Статистика промышленности и труда. – Харьков, 1922. – Т. 1, вып. 7, № 17. – С. 1–60.
21. Лось Ф. Є. Робітничий рух України в революції 1905 – 1907 рр. // Робітничий рух на Україні в період імперіалізму. – К., 1961.
22. Зуев М. Д. Сахар и его производство. – Харьков, 1923.
23. Ландо В. М. Історія та стан праці в нашій цукровій промисловості за доби капіталізму. Ч. 1. – К., 1930.

24. Михайловский рафинадный завод товарищества братьев Терещенко: описание завода и работы. – Варшава, 1913.
25. Пакульский Н. А. Описание Ново-Быковского свеклосахарного завода Козелецкого уезда. – К., 1900.
26. Статистика сахаропромышленного труда // Вісник цукрової промисловості – К., 1920. – № 7–10. – С. 97–125.
27. Прожогин М. В. Формирование и положение рабочих в сахарной промышленности Украины (вторая половина XIX века): автореф. дис. ... канд. эконом. наук. – Москва, 1962.

References

1. Rakovsky L.E. (1995). *Sugar industry of Ukraine in the 60-90-ies of the XIX century*. Thesis of doctor of sciences (history). Kyiv. (in Ukr.)
2. Marochko V.I. (1995). *Ukrainian Peasant Cooperation: Historical and Theoretical Aspect (1861-1929)*. Kyiv. (in Ukr.)
3. Zaets A.S. (1995). *The sugar market: problems of theory and practice*. Kyiv. (in Rus.)
4. Kalinichenko V. V. (2006). *History of the Ukrainian peasantry*. Kyiv. (in Ukr.)
5. Reient O. P. (2011). *Agriculture of Ukraine and world food market (1861-1914 years.)*. Kyiv. (in Ukr.)
6. Smoliy V. A. (2011). *Economic History of Ukraine*. Kyiv. (in Ukr.)
7. Moskalyuk M. M. (2005). *Development of the food industry in Right-Bank Ukraine (the second half of XIXth and early XXth centuries)*. Thesis of candidate of sciences (history). Cherkasy. (in Ukr.)
8. Yurchenko D.Yu. (2013). *Entrepreneurial and philanthropic activity of the Kharitonenko family in the second half of the XIXth – beginning of the XXth century*. Thesis of candidate of sciences (history). Kharkiv. (in Ukr.)
9. Romanyuk N. Y. (2014). *Rural entrepreneurship during the period of capitalist modernization of Ukraine: 1861-1914*. Thesis of doctor of sciences (history). Kyiv. (in Ukr.)
10. Buravchenko R. V. (2006). *Historical conditions of formation and development of sugar industry in Ukraine (XIX - early XX centuries)*. Thesis of candidate of sciences (history). Cherkasy. (in Ukr.)
11. Abalkin L.I. (1997). *Entrepreneurship and Entrepreneurs of Russia: From the Origins to the beginning of the XXth century*. Moscow. (in Rus.)
12. Horkova E.P. (1998). *The history of entrepreneurship and philanthropy in Russia*. Moscow. (in Rus.)
13. Lukawski Z. (1978). *Poland in Russia 1863-1914*. Wroclaw; Warszawa; Krakow; Gdansk (in Pol.)
14. Jezierski A. (1984). *Problems of economic development of Polish territories in the 19th and 20th centuries*. Warszawa (in Pol.)
15. Nickel S. (1935). *The Germans in Volhynia*. Kyiv, Charkow (in De.)
16. Arndt N. (1994). *The Germans in Volhynia. A cultural-historical overview*. Wiirzburg (in De.)
17. Praxenthaler B. (1995). *Antennae over Wolhynian Germans in the Szhitomir regional archive*. Munchen (in De.)
18. (1922). The number and composition of workers in Ukraine according to the first General census of the Russian Empire in 1897. *Statistika Ukrainy. Seriya III: Statistika promyshlennosti i truda (Statistics of Ukraine. Series III: Industry and Labor Statistics)*, 1(2(2)), 1–131 (in Rus).
19. Ministry of Trade and Industry of the Russian Empire (1910). *Summary of reports of factory inspectors for 1908*. St. Petersburg (in Rus).
20. (1922). Excise taxed productions (according to the statistics of excise taxed productions of the General Directorate of non-taxable duties and state sale of drinks of the Ministry of Finance for the years 1900-1914). *Statistika Ukrainy. Seriya III: Statistika promyshlennosti i truda (Statistics of Ukraine. Series III: Industry and Labor Statistics)*, 1(7(17)), 1–60. (in Rus).
21. Los' F.Ye. (1961). The Labor Movement of Ukraine in the Revolution of 1905 – 1907. *The Labor Movement in Ukraine in the Period of Imperialism*. Kyiv (in Ukr.).
22. Zuev M.D. (1923). *Sugar and its production*. Kharkov. (in Rus).
23. Lando V.M. (1930). *History and situation of work in our sugar industry in the days of capitalism. Part I*. Kyiv (in Ukr.).

24. (1913). *Mikhailovsky Refinery of the Tereshchenko Brotherhood Society: description of the plant and work*. Warsaw (in Rus).
25. Pakulsky N.A. (1900). *Description of the Novo-Bykovsky beet-sugar factory of the Kozeletsky district*. Kyiv (in Rus).
26. (1920). Statistics of the sugar industry. *Visnyk tsukrovoyi promyslovosti (News of sugar industrial enterprises)*, 7–10, 97–125 (in Rus).
27. Prozhogin M.V. (1962). *The formation and position of workers in the sugar industry of Ukraine (second half of the XIX century): autoabstract of dissertation ... candidate of economical sciences*. Moscow (in Rus).

OLYANYCH Valentyna, Doctor of History, Associate Professor, Professor of the Department of Socio-Economic Disciplines of Kharkiv Humanitarian and Pedagogical Academy

THE STATE OF THE SUGAR INDUSTRY WORKERS IN THE LEFT-BANK UKRAINE AT THE ENDING OF THE 19TH – AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY (HISTORICAL ASPECT)

Abstract. Introduction. *The problem of state regulation of the sugar market is a necessity for the countries that produce it from sugar beet. The lack of regulation leads to the decline of the industry through the saturation of the market with cheap imports. The study of the historical experience of the development of the sugar industry is important for the development of a modern model of state regulation of sugar production and sales.*

Purpose. *Status of workers in the sugar industry in Left-Bank Ukraine in the late XIX – early XX century in the conditions of state regulation of development of the industry.*

Results. *Workers of sugar factories were formed from both newcomers and local residents. Alien workers prevailed among the laborers, seasonal work. Skilled workers were predominantly from local residents. Profession they received mainly through the apprenticeship on the refineries, adopting skills from the elders. The system of vocational education in the pre-revolutionary crust in the sugar industry made only the first steps. Until 1917, there was a large percentage of non-sugar workers, especially in laborers and women.*

The owners of sugar factories had one of the largest profits in the country's industry. To keep the sugar industry at the proper height, to ensure the high production technology, product quality, cyropractor did not skimp on the relatively high wages of engineering and technical personnel and senior and middle employees. Sugar workers, especially labourers and seasonal workers, received wages that did not cover the annual needs of their families. Without homesteads, without land, seasonal workers, laborers, and most of the permanent workers - the sugars could not afford a living wage.

Originality. *Newly the degree of development of the topic in the historiography of the issue is analyzed; the classification of workers in the sugar industry in the late XIX – early XX century is identified; the features of the position of workers in this industry are revealed.*

Conclusion. *Workers in the sugar industry in the region no longer suffered from the development of capitalism, but from its underdevelopment. This underdevelopment manifested itself in the arbitrariness of entrepreneurs, archaic forms of employment, wages, occupational safety, housing and living conditions, the ban on trade union activity until 1905 and the persecution of trade unions after the revolution of 1905-1907. Better working conditions, housing, life at the some plants did not affect the overall situation in the industry.*

Key words: *sugar factories, sugar plantations, hired workers, working conditions, seasonal work, skilled workers, cheap labor force.*

Одержано редакцією 28.05.2019
Прийнято до публікації 2.09.2019